

ПОСУЛЬКО О. М.

УДК 94 (477.7) "17"

СЕРБСЬКІ КОЛОНІСТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.: ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ VS АСИМІЛЯЦІЯ

У центрі уваги автора - сербська колонізація Південної України середини ХVІІІ ст. Аналізуються причини асиміляції сербів, проблеми інкорпорації їх до імперського соціуму. Також здійснена спроба виділити фактори, які сприяли збереженню самобутності переселенців, їх історичної пам'яті.

Ключові слова: Нова Сербія, Слов'яносербія, Олександр Пишчевич, Сава Текелій, інкорпорація, імперія.

В центре внимания автора - сербская колонизация Южной Украины середины ХVІІІ века. Анализируются причины ассимиляции сербов, проблемы инкорпорации их в имперское общество. Также сделана попытка вычленить факторы, способствующие сохранению самобытности переселенцев, их исторической памяти.

Ключевые слова: Новая Сербия, Славяносербия, Александр Пискевич, Савва Текели, инкорпорация, империя.

The author of article draws attention to Serbian colonization of Southern Ukraine in the middle of 18 century. Reasons of serbs assimilation, problems of their incorporation to imperial society are analized. The author also stresses factors that favour the preservation of migrants originality and their historical memory.

Key words: New Serbia, Slavoserbia, Aleksandr Pishkevich, Savva Tekely, incorporation, empire.

82 ■ Сербська колонізація Степової України (історія військово-адміністративних поселень Нової Сербії та Слов'яносербії) має достатню історіографічну традицію. Вона представлена певними підходами, напрямками дослідження. Зрозуміло, що її основний поділ відбувається за "національним" принципом, а саме - сербська, російська, українська історіографія. Сербська головню намагалася і намагається прослідкувати долю "своїх" вихідців в межі Російської імперії, безсумнівний інтерес у неї викликають окремі визначні постаті. Їй притаманна героїзація військових заходів, у яких

приймало участь сербське офіцество, роздуми з приводу причин невдачі утворення певного етнічного анклаву в межах нової батьківщини [19, 29].

Для російської історіографії найбільший інтерес становили питання, пов'язані з зовнішньополітичною діяльністю Російської імперії, її участі у вирішення "Балканської проблеми", не залишалися осторонь аспекти загальнослов'янської ідеї і т.п. [4, 5, 16].

Українська історіографія, яка була "географічно ближча" до нових поселенців, не могла оминати проблеми взаємин нових поселенців з місцевим населенням, ролі

Нової Сербії та Слов'яносербії у формуванні системи управління Новоросійським краєм, втягненню південноукраїнських територій до загальноросійської політичної та економічної системи [20, 24].

Слід відзначити, що за останній час чимало для вивчення південнослов'янської колонізації зробили краєзнавці всіх величезних обширів України, Росії, Білорусії, Кавказу, в межах яких колись жили, несли військову службу сербські офіцери. І нині, дякуючи мережі Інтернет дослідники можуть суттєво наситити подробицями, регіональними характеристиками огляд колонізації та її наслідків.

Що ж можна нового запропонувати у розгляді даної тематики? Очевидно, що вивчати історію будь-якої етнічної спільноти, яка перебувала у межах Російської імперії другої половини XVIII - першої половини XIX ст., непродуктивно у замкненому контексті. XVIII ст. для цієї держави стало виключно важливим з точки зору формування нової імперської ідеології, інакших засад існування суспільства і держави.

Нині, особливо в сучасній русистичі, виключна увага приділяється дослідженню імперії у всіх її проявах, наслідках для тих народів, які її населяли [1, 3, 15, 18]. Сербі, опинившись в новій батьківщині, об'єктивно мали пристосуватися до її умов, влитися в загальноімперське суспільство. Тому ми і спробуємо означити головні умови цього "вливання" в новий соціум, розглянути фактори, які сприяли асиміляції чи навпаки збереженню етнічної самобутності колоністів.

Говорячи про включення сербів до загальноімперського соціуму, ми маємо усвідомлювати, що це відбувалося на декількох рівнях і що у даному процесі по різному себе відчували, якщо так можна висловитися, "верхи" і "низи" переселенського масиву. Нелегко дати всебічну характеристику інкорпорації сербського офіцера, та ще важче проаналізувати цей процес стосовно

звичайних поселенців, звичайних солдат через брак джерел особового походження.

З самого початку переселенці сприймалися нібито єдиним масивом. Загальновідомими є факти їх початкового облаштування, особливо в Новій Сербії, коли планувалося повне звільнення території від місцевих жителів, майже замкнене існування південнослов'янського елемента в межах етнічної військово-адміністративної одиниці. Згідно жалуваної грамоти імператриці Єлисавети Петрівни від 11 січня 1752 р. планувалося надання землі "в вечное и потомственное владение" [21, № 9924]. Багато дослідників особливо наголошують на значенні для переселенців 12-ї статті даного документу, згідно якої вони отримували право свободи віросповідання і навчання дітей рідною мовою [4, с. 129].

Безсумнівно, такі фактори як релігія і освіта мали сприяти збереженню національної самобутності і культури. Та чи реалізувалося це в житті? Стосовно побудови нових шкіл, згадок в архівних матеріалах нам фактично не доводилося бачити. Чи не єдиною вказівкою на наявність школи в Новомиргороді є згадка в мемуарах Симеона Пищевича про зловживання І. С. Хорвата, який для малолітніх синів своїх виклопотав офіцерські чини і їм папери на підпис носили до школи [11, с. 440].

По іншому віднесли до питань облаштування релігійного життя. В умовах постійного протистояння православних сербів на Батьківщині мусульманським, католицьким впливам дослідники відзначають появу серед них ідей релігійного месіанізму - міфу "сербського православ'я", виключності власного народу [15, с. 94]. Безсумнівно, це допомагало вистояти в умовах релігійного тиску і стало чинником національної консолідації. Тому в нових своїх поселеннях одним з перших питань, яким переймалося сербське керівництво, стала розбудова церковного життя. Немає сенсу з огляду на значну кількість свідчень називати конкретні приклади стосовно облаштування, будівництва церков у шанцях, пізніше в

мастках південнослов'янських поміщиків, про що свідчать і архівні джерела, і спеціальні дослідження; завжди цим фактам приділяють увагу краєзнавці [12].

В нових умовах головному "герою" І. С. Хорвату і вищому сербському офіцерству хотілося більшого. Указом Синоду від 1752 р. Нова Сербія була підпорядкована київському митрополитові, який мав піклуватися про кадрове забезпечення. Проте, сербам хотілося мати "своїх" священників, тому Хорват неодноразово звертався, наприклад, до Тимофія Щербацького з проханням прийняти в своє відомство тих чи інших сербських священнослужителів. В одному з подібних звернень офіцери Новосербського корпусу писали, що "наш язык сербский, хотя с российским согласен...", та все ж їм важко розуміти малоросіян і "нас, исповедующихся здешними священниками вовсе не разумеют" [8, с. 10].

І. С. Хорват же взагалі у 1758 р. їздив до Петербургу, маючи на меті домогтися заснування в Новій Сербії власної єпархії, в чому його підтримали своїми підписами 40 офіцерів Новосербського корпусу [2, с. 301]. Скромнішим планом було будівництво монастиря в ім'я Миколи Чудотворця неподалік Новомиргороду [31, с. 289]. В 1756р. настоятелем майбутнього монастиря Хорват волів бачити Софронія Добрашевича, який саме приїхав до Росії і бажав прийняти її підданство. Проте, з таких гучних починань мало що вийшло, оскільки конфліктний характер Хорвата і тут себе виявив у непорозуміннях з єпископом Симоном Концаревичем, Добрашевичем. Нова ж Сербія 1756 р. перепідпорядковувалася Переяславській єпархії, дозволу на окреме управління церковне не надали.

"Єдиновірність" Російської імперії була однією з найбільших принад для переселенців, але вона стала і однією з причин швидкої їх асиміляції. Певного автономного церковного існування не було надано, а в умовах перебування серед

православних якихось конфесійних загроз не відчувалося, то питання релігійної приналежності спочатку втратило свою гостроту, а надалі складається враження, що і взагалі не надто хвилювало. Той же Олександр Пищевич вказує, що навіть дорослим, сам для себе уяснив важливість християнських норм [9, с. 16]. Дослідники також відзначають залежність церкви на місцевому рівні від поміщиків, офіцерів, що не могло не погіршувати її становище.

Таким чином, головні фактори збереження національної ідентичності, спільні для всіх верств населення - освіта і церква - не могли виконати ці функції в повній мірі.

Швидкій асиміляції солдат (фактично в першому поколінні) сприяв демографічний чинник. Значна частина військових у сербських полках не була одружена, особливо це стосувалося солдатського елементу. Показовою є, наприклад, відомість команди Й. Шевича за 1754 р., в якій зафіксовано 278 осіб у чині від рядових гусарів до генерал-майора. З цих людей 70 були неодруженими, 106 - одруженими, але ще не мали дітей (можна припустити, що багато хто щойно вступив у шлюб і, цілком можливо, з місцевими жінками); 3 - вдівця; 4 залишили родини в Цесарії [20, с. 88-100]. Тобто, вже з першої хвилі переселенців 25% мали створити сім'ї з представницями тубільного населення, бо землячок вже "ніде взяти", адже надалі умови переїзду ускладнилися і нових потужних колонізаційних хвиль не було.

Чимало сказано дослідниками і про етнічну строкатість новоприбулих, на чому особливо і зупинятися не будемо. Коректно навіть про саму колонізацію говорити не як про "сербську", а як про, принаймні, "південнослов'янську", хоча і тут є певні нюанси. "Сербським" був в основному лише офіцерський, командний склад.

Та і сама соціальна неоднорідність переселенців - також стала однією з причин їх швидкої асиміляції. Сербське офіцерство

потрапило в Російську імперію в часи значної потреби в армії, воєнних кадрах. Не дивлячись на опалу І. С. Хорвата, негативного ставлення до сербського офіцерства не було. Воно розійшлося по армії і саме головне - почало також нобілізуватися і вливатися в дворянство імперії - нову імперську багатонаціональну еліту. Дякуючи реформам Петра I, в Росії утвердилася ідея індивідуальної служби, що впроваджувалося в життя якраз через офіцерське середовище [13, 74]. Тобто, була, можливо, і примарна, але вірогідність зробити успішну кар'єру, розбагатіти, виявивши свої власні якості, продемонструвавши відданість державі і особисто імператору.

До речі, серед самих сербів спочатку панували принципи підданства попередньої доби, коли знатні роди мали свою ієрархію в державі. Як згадував О. Пишчевич, коли якийсь у Шклові приїжджий монах з Цесарії говорив про значущі сербські сім'ї, то один з присутніх серб Станішин запально почав розповідати і про свій рід - один з предків його нібито сидів "по правую руку у некоего сербского царя" [9, с. 30]. В новій батьківщині ж довелося апелювати не до заслуг предків, а демонструвати свої особисті здібності і таланти. Щоправда, мовою сучасника це називалося "догодити" - царю, знатним вельможам і т.п.

Можливо, цим часто і зумовлена неприязнь до більш успішних земляків, яка виявлялася у конфліктах, сварках. У того-таки О. Пишчевича майже не можна знайти добрих слів на адресу своїх співвітчизників. Якщо його батько давав негативну характеристику солдатському елементу нових полків, то син саме про офіцерів висловлювався недобррозичливо. Негативні характеристики у нього мають і Депрерадович, і майже всі Хорвати (особливо правитель Катеринославського намісництва Йосип Іванович), і Зорич, і Текелій. Щоправда, серед вад сербів він "самокритично" називає зверхність і задрість [9, с.1, 19].

Проте, чимало відомостей є про військові здібності, відчайдушність сербських воїнів. Високо оцінили сучасники участь сербів та їх нащадків у Семилітній війні, російсько-турецьких війнах, Вітчизняній війні 1812 р., на чому не будемо зупинятися. Але цікаво, як вони самі себе відчували в лавах нової армії. З даного приводу найбільший інтерес представляють мемуари батька і сина Пишчевичів (на які ми вже неодноразово і посилаємось), оскільки дають характеристику першим двом поколінням емігрантів. При цьому ми цілком усвідомлюємо певну "неповноту картини" за умови використання лише названих мемуарів. Але, з огляду на брак інформації такого порядку, змушені максимально "прислухатися" до Пишчевичів, беручи до уваги факти, які обумовлювали їх певні оцінки і позиції. Зрозуміло, що слід враховувати певний психотип не лише конкретного автора спогадів, але і психотип "пересічного мемуариста" епохи. Як відзначають фахівці, дворянству останньої чверті XVIII - першої половини XIX ст. притаманні відчуття незадоволення, емоційний дискомфорт [17, с. 25]. Не будемо заглиблюватися у причини названих явищ, але відзначимо, що це властиво і молодшому Пишчевичу - невідповідність очікувань, бажань і реальних життєвих результатів спричинили негативне сприйняття дійсності. Зважаючи на ці зауваження, все ж вдамося до його тексту і оцінок.

Для першого покоління колоністів характерне усвідомлення себе як іноземців, їм притаманні знання і любов до сербської мови, історії, фольклору. І Олександр Пишчевич, і племінник Петра Текелія - Сава відзначали, що обов'язковим атрибутом офіцерського відпочинку старшого покоління був не лише келих вина, але і сербська пісня [9, с. 27, 30]. Сава Текелій, описуючи іменни свого заможного дядька, вказував, що той завжди намагався відділитися з земляками в окрему кімнату, де і продовжували свої веселощі, "ібо нікогда

не хотел пускаться в дружеские отношения с москалями" [22].

Сприйняття Олександра Пищевича названих елементів уже відчужене. Вищезгаданий монах з Цесарії, який перебував у Шклові у 1783 р., заспівав жалібну пісню про падіння Сербського царства і дуже емоційно розповідав історичні перекази. По опису цієї зустрічі мемуаристом відчувається його незацікавленість такими розвагами і розмовами. Це при тому, що батько його спробував описати історію сербів!

Сам Олександр, який народився у 1764 говорив про себе, що він перший з родини, хто "може назватися росіянином" [9, с. 8]. Більше того, зіткнувшись з іноземцями, які тільки-но вступили на російську службу і "не ведали ни языка, ни нравов", він обурюється їх невинуватим успіхом: "Такова Россия всегда была: всякий пришелец имеет хлеб в оной, составя себе сумму, оставляет Россию и в своем отечестве поносит ту землю, в которой он свою бедность оставил" [9, с. 91].

Тобто, він вже, безсумнівно, вважає себе російським офіцером, про Росію говорить "великое мое отечество" [9, с. 77]. Більше того, на початку "Примечаний на Новороссийский край" пише наступне: "Зломыслящие представили иностранцами сербов, которые искали покоя под сению православной церкви! Могут ли когда-нибудь сербы называться в России иностранцами?" [25, с. 112]. Батько Олександра володів декількома мовами і дуже поважав німецьку, у зв'язку з чим син зауважував: "...надобно заметить, что малороссиянин полагал тогда необходимою знать латинской, а сербин немецкий", замість того, щоб вивчати російську. Сам він після військового училища фактично не міг писати російською і надалі доклав чимало зусиль аби це надолужити [9, с. 15].

Говорячи про адаптацію емігрантів в новому середовищі, виділяють, зокрема, такі її види: психологічну; соціокультурну; економічну. На нашу думку, останній варіант виявився чи не найскладнішим для

сербських колоністів. Їх пристосування до нового економіко-правового поля імперії мало і загальноімперські особливості, і свої "етнічні". У різноманітних офіційних документах епохи, в мемуарній літературі неодноразово наголошувалося на тому, що раніше серби не займалися господарством. С. С. Пищевич писав: "Ми, серби, за природою нашою ні до чого більше нахили не мали як до військової служби" [9, с. 6]. Цікавий сюжет згадував Сава Текелій, який перебуваючи у губернатора в Бахмуті, від останнього чув лише негативні оцінки своїм землякам. На що Сава зауважив, що вони не кріпаки, мають свою душу і не звикли працювати [22].

Ми у інших своїх статтях неодноразово приділяли увагу успішним прикладам поміщицького господарювання сербів, серед яких відзначалися заможністю І. Шевич, Чорби, Хорвати, полковник Булацель та ін. [23, 24, 27]. Проте, багато сербських новоявлених поміщиків мали значні труднощі у своїх господарствах. Серед причин і розпорошеність земельних володінь, і служба, яка не давала можливості сконцентруватися на господарстві. Якщо серед матеріалів різних установ Південної України в 70-80-х рр. XVIII ст. ми бачимо достатню кількість сербських поміщиків, то згодом їх прізвищ стає суттєво менше у списках землевласників регіону.

До речі, з приводу географічного чинника. Місце переселення сербів також відіграло не останню роль у прискореній їх асиміляції. Південна Україна у XVIII ст. стала об'єктом реалізації потужних імперських амбіцій. Саме її території включалися до так званого "грецького проекту", тут відбувалася спроба Г. Потьомкіна створення нового імперського центру. Етнічна багатобарвність краю підкреслювалася всіляко і у офіційних документах, і у панегіричній літературі, присвяченій діяльності Катерини II та її фаворита Потьомкіна. Але все це різноманіття повинно було стати єдиним цілим - народом Російської імперії - ось те

завдання, яке мала виконати влада [10, с. 107]. Тому навіть місце проживання сербів-колоністів обумовлювало неможливість збереження етнічної самотності.

Також говорячи про той чи інший етнічний "слід", науковці звертаються і до топонімії, як свідка колонізації. Це питання не залишило байдужими і самих колоністів та їх нащадків. Не надто "переймаючись" своїми національними проблемами, той же Олександр Пищевич у своїх "Примечаниях на Новороссииский край" із обуренням говорить про те, що, мовляв, несправедливо ліквідовані назви населених пунктів, які мали сербське походження. Збереглися часто топоніми, які несли пам'ять про козаків - "возможно разбойников", а не про народ, який заселяв "дикий край" [25, с. 118]. Вказував мемуарист, що нащадки переселенців у Олександра I отримали дозвіл на назву "Слов'яносербськ", а слід було бі Новомиргород переіменувати на "Новосербськ".

Деякі дослідники вважають, що роль перейменувань Пищевич перебільшує, мовляв, то була проста конкуренція назв, які побутували і до переселення і після [30, с. 356]. Це безсумнівно, проте, фахівці історії XVIII ст. вказують на особливо пильну увагу уряду, суспільства до топонімії Новоросійського краю [10, с. 101]. Насмілимось припустити, що О. Пищевич як людина своєї епохи, міг не надто турбуватися про збереження сербської мови, етнічне виховання своїх дітей, але з певною пристрастю ставився до "знаків" та символів, які вказували б на значущість його народу. Примітно, що майже всі серби навіть після офіційної ліквідації їх військово-адміністративних одиниць і створення нових структур, продовжували вказані території називати по-старому, особливо це стосувалося Нової Сербії.

Отже, сербський офіцер, переселившись в межі Російської імперії, мав вжитися в середовище військових, дворян, поміщиків. Зауважимо, що південнослов'янське дворянство знайшло своє місце всередині дворянської корпорації. Зокрема, відомі такі

предводителі дворянства з колишніх поселенців Нової Сербії та Слов'яносербії: Лалош Костянтин Миколайович (Катеринослав, 1784-1787), Міокович Павло Іванович (Донецьк, 1790р.), Михалча Іван Васильович (Єлисаветград, 1795р.), Станкович Михайло Гнатович (Новомиргород, 1788р.), Хорват Самійло Маркович (Єлисаветград, 1784), Чорба Федір Арсентійович (Олександрія, 1784), Чорба Петро Федорович (Олександрія, 1788), Шевич Георгій Іванович (Донецьк, 1792), Пищевич Олександр Семенович (Олександрія, 1811-1814), Петро Іванович Шевич (предводитель дворянства Катеринославської губернії, 1805-1808рр.), Чорба П.Ф. (предводитель Херсонської губернії, 1803-18011) [14, с.391-394; 24, с. 56].

Спосіб життя також став вповні відповідати новим умовам. Перше покоління ще зберігало певні особливості - яскраві характеристики про життя "цесарців" зустрічаємо у спогадах О. Гангелова, мати якого походила з роду Чорб. Він пише, що у Л. Текелія було безліч прислуги, щовечора сурмили "зорю" і в мастьку існував свій мундир і напіввійськовий статут, підтримувалися широкі родинні відносини [7, с. 228, 231]. Пізніше, серби жили відповідно свого соціального статусу і фінансовим можливостям. Сучасні дослідники соціальної історії зазначають, що у вказаний період листування, читання, захоплення театром - стають обов'язковими атрибутами дворянського життя [3, с. 242, 17, с. 23]. Все це стає притаманним і сербському дворянству. Зокрема, театральні трупи С. Г. Зорича, Хорватів у Головщино були відомі в межах всієї імперії. Натомість, все менше відчувається зв'язок з Батьківщиною. Коли у XIX ст. сербський патріот Павле Арсенієвич висунув пропозицію про святкування в Єлисаветграді 100-річчя переселення, то наявні там нащадки перших колоністів виявили готовність підтримати це як ідею "православ'я і слов'янства", але не сербську [30, с. 356].

Цілком погоджуємося з думкою російського дослідника Ю. В. Костяшова, який наголошував, що факт колонізації мав

соціально-психологічні наслідки для сербів саме у Сербії - їх дух підтримувався ідеями можливої допомоги "єдиновірної" Росії, легенди про багатства і успіхи земляків давали привід сподіватися і на власні успіхи чи то в Росії, чи то за її допомогою [16, с. 45]. Для тих же, хто опинився в межах "єдиновірної" - виживання і пристосування до нових умов вимагало повного включення в імперський соціум, сприйняття ідеології дворянства, яка ґрунтувалася на цінностях великодержавного патріотизму, відданості верховній владі та імперії [26, с.9]. Згадки більшості тих дворян про своє сербське походження не виходили за межі коротких вказівок в родословних книгах. Та чи й могло бути інакше, з огляду на всі фактори і умови?

Бібліографічні посилання

1. Артемьева Т. "Особливая часть света": формирование государственной идентичности России в XVIII веке / Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России: Сб. статей / Под ред. А. Эткина и др. - М., 2012. - С. 155-185.
2. Архимандрит Арсений. Софроний Добрашевич - архимандрит Новой Сербии // Киевская старина. - 1884. - Т. 10. - С. 276-304.
3. Аурова Н. Н. От кадета до генерала. Повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII - первой половине XIX века. - М.: Новый хронограф, 2010.
4. Бажова. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. - М.: Наука, 1982.
5. Век Екатерины II. Дела балканские. - М.: Наука, 2000.
6. Волков С. В. Русский офицерский корпус. - М.: Воениздат, 1993.
7. Воспоминания декабриста А. С. Гангеблова. - М., 1888.
8. Д-ский В. Сербские выходцы в Новороссии и их духовенство // Киевская старина. - 1904. - Кн. 3. Март. - С. 106-107.
9. Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная. 1764-1808. - М., 1885.
10. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII - первой трети XIX века. - М.: Новое литературное обозрение, 2004.
11. Известия о походе Симеона Степановича Пишчевича 1731-1785 / Под ред. Н. Попова. - М., 1884.
12. Историко-хронологическое описание церкви епархии Херсонской и Таврической. Составил Гавриил (Розанов). - Одесса, 1848.
13. Каменский Б. Подданство, лояльность, патриотизм в имперском дискурсе России XVIII века: к постановке проблемы // Ab Imperio. - 2006. - №4. - С. 59-99.
14. Козирев В. К. Материалы до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII - перша половина XIX ст.). - Запоріжжя, 1999. - 528 с.
15. Кортунюв С. В. Национальная идентичность. Постигание смысла. - М.: Аспект-пресс, 2009. - 598 с.
16. Костяшов Ю. В. Сербь в Австрийской монархии в XVIII веке. - Калининград, 1997.
17. Марасинова Е. Н. Психология элиты российской дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). - М.: РОССПЭН, 1999.
18. Миллер А. И. История понятия нация в России // "Понятия о России". К исторической семантике имперского периода. - М., 2012. - С. 7-49.
19. Москва - Сербия. Белград - Россия. Сборник документов и материалов. Т.1 Общественно-политические святы XVI - XVIII вв. - Белград - Москва, 2009.
20. Подов В. И. Славяносербия. Очерки истории заселения Донбасса. - Луганск: Глобус, 1998.
21. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т. 13.
22. Попов Нил. Савва Текели в России (1787 - 1788) // library.kr.ua/elib/nilpopov
23. Посунько О. М. До історії поміщицького землеволодіння на Півдні України у другій половині XVIII - на початку XIX ст. // Україна модерна і сучасна. Матеріали наук. читань, присвячених Заслуженому діячу науки і техніки України, д. і. н., професору Г. К. Швидько 6 травня 2004 р. - Д., 2004. - С. 51-55.
24. Посунько О. М. Катеринославське намісництво часів правління Й. І. Хорвата // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. - Вип. 3. - Д.: НГУ. - С. 55-67.
25. Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. - 1884. - Т. 8. - С. 112-128.
26. Хоскинг Джеффри. Россия: народ и империя (1552-1917) / Пер. с англ. - Смоленск: Русич, 2000.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1297. Крюківська воєводська канцелярія. Оп. 2 (1777-1784 рр.). - Спр. 376. О неповерненні никаких актов... капітана Булацеля в Елисаветградском уезде состоящем без повеления Новороссийской губернской канцелярии.
28. ЦДДАУК. Там само. - Спр. 229. Дело Крюковской Воєводской Канцелярии о истребовании от генерал майора Пишчевича и от брата его майора Пишчевича объявления о правах на наследство по умершем в Австрии родственнику и о присылке от них объявления в губернскую канцелярию.
29. Церковић Любивоје. Срби у Украјни. - Нови Сад, 2002.
30. Чернописький І. Причини асиміляції сербів в релігійно та мовно спорідненому середовищі // Сеоба срба у Руско царство половином 18. века. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. - Нови Сад, 2005. - С. 346-358.
31. Шляховий К. Архимандрит Софроний Добрашевич і новосербський монастир // Сеоба срба у Руско царство половином 18. века. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. - Нови Сад, 2005. - С. 322-332.

